ТАНАБАЕВА АНАР СӘДУАҚАСҚЫЗЫНЫҢ
Ортағасырлық ислам мәдениетіндегі «кемел адам» концептісі
«6D020400 – Мәдениеттану» мамандығы бойынша философия докторы (Ph.D.) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеудің өзектілігі. Философия тарихындағы, мәдениеттің теориясы мен тарихындағы кемелдік пен «кемел адам» мәселесі орталық және маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Барлық дерлік мәдени-философиялық, антропологиялық ұғымдар жетілу, идеал және абсолютті идеялар негізінде құрылады. Бұл проблема ғасырлар бойы әртүрлі көзқарастардан (метафизикалық, діни, эстетикалық) қалыптасқанына қарамастан, ол мәдени-философиялық дискурста ең маңызды мәселелердің бірі болып қала береді.

Әр дәуір мәдениеттегі адамның белгілі бір «идеалды» бейнесін қалыптастырады. Кемелдену және «кемел адам» идеясы адамзаттың бүкіл дамуында қозғаушы күштердің бірі болды және құндылықтар иерархиясындағы, кейіннен ұлт пен халықтың мәдени кодын қалыптастырған нормалар мен дәстүрлерді реттеудің басты қағидаларының бірі болды.

Қазіргі әлемде өркениеттік сынақтармен және технологиялық процестермен байланысты жаһандық өзгерістер бар. Бірегей құндылықтар жүйесі бар әрбір мәдениет рухани дағдарысқа ұшырайды, тез өзгеретін шындық жағдайында құндылықтардың өзгеруіне ұшырайды. Қазақстан үшін өркениеттің заманауи мәселелеріне жауаптардың бірі - оның мәдени мұрасын актуализациялау. Бұл тұрғыда оның қайнар көздеріне, атап айтқанда түркі, ортағасырлық ислам мәдениеті мұраларына жүгіну қажет және маңызды болып көрінеді. Ортағасырлық мәдениет өкілдері - ойшылдар, философтар, ақындардың бай рухани, адамгершілік және зияткерлік капиталы қазіргі заманғы мәселелерді шешуге және қазақ халқының мәдениетін сақтауға идеологиялық қайнар көзі бола алады.

Мәдени сәйкестікті сақтау және қоғамдық сананы жаңғырту мәселесі Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында мәдени кодтың маңыздылығын көрсетеді. Елбасы бірінші шартты «жаңа типті модернизациялау - мәдени, өзіндік ұлттық кодты сақтау ... тарих пен ұлттық дәстүрлерді ескеру керек» деп ерекше атап көрсетеді [1]. Бүгінгі таңда кез-келген қоғамды өзінің ерекше тарихы мен мәдениетін ескерусіз елестету мүмкін емес.

Зерттеудің өзектілігі заманауи мәдениеттану дамуымен «кемел адам» үлгісіне қызығушылықты арттыратын қазіргі әлеуметтік-мәдени даму тенденцияларымен де анықталады. Адам тарихи мәдени құндылықтардың

тасымалдаушысы екені белгілі. Адам мәдениеттің субъектісі ретінде оны құру және жетілдіру мүмкіндігі бар. Адамның символикалық ойлауы - бұл мәдени құндылықтар мен рефлексивті ойлауды тудыратын, оны қоғам және құндылықтар жүйесі арқылы анықтайтын мән. Бұл тұрғыда «кемел адам» ұғымын әлеуметтік-мәдени орта мен құндылықтың маңызды аспектілерін талдау арқылы қарастыруға болады.

Зерттеліп отырған тақырып аясында ортағасырлық дәстүр бойынша қалыптасқан «кемел адам» туралы исламдағы адам туралы ұғымды жан-жақты мәдени және антропологиялық зерттеу арқылы түсінуге болады. Бұл тұрғыда адам туралы ілімдердің жиынтығы түсінікті, мұсылмандық дәстүр бойынша маңызды. Орта ғасырлардың діни-философиялық және дүниетанымдық тұжырымдамаларына үлкен ғылыми қызығушылық әр түрлі заманауи идеологиялардың пайда болуында және кең таралуында айқын көрінеді. Бұл ислам философиясы мен мәдениетінен, орта ғасырлардың беделді және кең таралған мәтіндерінен адамзат түсінігінің терең негіздерін іздеуді қажет етеді.

Зерттеудің өзектілігі исламның түркі халықтарының мәдениетіндегі маңызы, рөлімен байланысты. Ислам мәдениеті түркі философиясы мен ғылыми ойдың дамуына қуатты серпін берді. Шығыс қайта өрлеу дәуірі араб-мұсылман және батыс әлемінің шығыс перипатетикасы ғылыми ізденіске рухани әсер етті. Араб-мұсылман ғалымдарының әлемді зерттеудегі ғылыми көзқарасы мұсылман қауымдастығының практикалық қажеттіліктеріне ішінара байланысты болды. Ортағасырлық ғалымдардың энциклопедиясы, медицина, математика, астрономия, физика салаларындағы білім, сонымен қатар саясат, рухани сала, музыка, поэзия және т.б. «кемел адам», «ізгі қоғам», «әділетті мемлекет» ұғымдарының, сол кезеңдегі қауымдастықтардың экономикалық ұйымдастырудың басқару әдістері мен принциптерінің пайда болуына әкелді.

Айта кету керек, адамның түсіну проблемасына қызығушылық, адамның қарым-қатынасы, адам мен қоғамның, қоғамның және мемлекеттің қазіргі жағдайдағы қарым-қатынасы өзекті және маңызды болып көрінеді. Осы проблемалық сұрақтарға жауап іздеуде бұл жұмыста «кемел адам» ұғымын мәдениеттану тұрғысынан зерттеу ұсынылған.

Осылайша, «кемел адам», «ізгі адам», этикалық идеал ұғымдарын жаңа түсіну мен түсіндіру, ислам мәдениетінің құндылық архитектурасындағы түркі кодының рөлі туралы жаңа зерттеу парадигмасын қалыптастыру қажеттілігі диссертацияның берілген тақырыбын шешу қажеттілігін анықтады.

«Кемел адам» үлгісін зерттеудегі мәдениеттанулық көзқарас белгілі бір дәрежеде қазіргі Қазақстандағы гуманитарлық ғылым үшін жаңа болып табылады. Бұл диссертация ортағасырлық ислам мәдениеті дискурсындағы мәдени кодты табуға және ашуға бағытталған әрекеттің бірі. Зерттеу тақырыбы «Рухани жанғыру» мемлекеттік бағдарламасы - «Рухани жаңғыру» идеяларымен, елдің дамыған елдер қатарына енуіндегі стратегиялық міндеттерімен және Қазақстанның өркениетті даму жолымен сәйкес

келетіндігін атап өткен жөн. Сонымен қатар, адамның өзін-өзі жетілдіру мәселелерін өзектілендіру қазіргі жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесінің міндеттеріне жауап береді, сонымен қатар бүкіл әлемде 1150 жылдық мерейтойы аталып өтілетін Отырар қаласының тумасы, белгілі ортағасырлық философ, ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің идеяларын кеңінен насихаттау.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты

орта ғасырлық ислам мәдениетіндегі түркі кодының рөлін ашып көрсету үшін «кемел адам» ұғымының қалыптасу ерекшеліктерін салыстырмалы талдау негізінде.

Зерттеу мақсатына сәйкес келесі міндеттер анықталды:

- салыстырмалы талдау негізінде Шығыс-Батыс парадигмасындағы «идеалды тұлға» туралы дискурсты ашыңыз;
- сопылық дискурстағы «кемел адам» рөлі мен аксиологиялық негіздерін көрсету;
- ортағасырлық ислам мәдениетіндегі «ізгі адам» түркі кодын анықтау;
- түркі әлеміндегі «ізгі адам» идеясының аксиологиялық архитектикасын ашу;
- ортағасырлық мәдениеттегі «кемел адам» этикалық идеалының қалыптасуындағы музыканың рөлін көрсету;
- ортағасырлық ислам мәдениетінің поэтикалық дискурсында кемелді адамның бейнесін ашу.

Диссертациялық зерттеудің нысаны - ортағасырлық ислам мәдениеті.

Зерттеу пәні - «кемел адам» концептісі.

Диссертацияның әдіснамалық және теориялық негіздері.

Диссертациялық зерттеуде салыстырмалы әдіс қолданылады. Жүргізілген салыстырмалы талдау тек философиялық дереккөздерге ғана емес, ең алдымен мәдени, тарихи-мәдени, мәдени-этнографиялық материалдарға негізделді.

Түрлі философиялық дәстүрлерді әлеуметтік-мәдени салыстырудың критерийлер жүйесін дамытуға негізделген салыстырмалы әдістеме (салыстыру, ұқсастық, сөйлем, диалог, параллелизм) оларды біртұтас тұтастық ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл мәдениеттің «терең қабаттарына» әсер ететін философиялық салыстырмалы зерттеулер, бір мәдениетті басқасының призмасы арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс Батыс және Шығыс философиясының идеяларын салыстыру үшін қолданылды.

Батыс пен шығыс мәдениеттерінің арасындағы айырмашылықтарды тарихи және философиялық процесстегі жалпыға ортақ және жергілікті қатынастардың негізінде салыстыру жүргізілді. Диссертацияда Батыс-Шығыс парадигмасындағы философиялық зерттеулер, өркениеттік көзқарастың қағидалары, атап айтқанда, мәдени-тарихи типтердің әдістемесі қолданылды.

Теориялық және әдіснамалық тәсіл ретінде зерттеу барысында әр түрлі мәдениеттердегі кемел тұлғаның заңдылықтарын салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік беретін мәдениаралық «уақытша» анализ қолданылды.

Сонымен бірге диссертацияда логикалық-тарихи, аксиологиялық тәсілдер қолданылды. Қосымша әдістер жүйелік талдау және герменевтика әдісі болды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы:

- кемелді адамның теориялық модельдеріне жан-жақты талдау жасалды және шығыс және батыс ілімдерінде «кемел адам» ұғымының өзіндік ерекшеліктері ашылды;
- сопылықта «кемел адам» ұғымы мен оның тенгрианизммен аксиологиялық байланысы түсіндірілді;
- түркі мәдениеті кодексінің, түркі өркениетінің әлеуметтік-мәдени кеңістігінің рөлін ашу арқылы ортағасырлық ислам мәдениетіндегі «кемел адам» ұғымын түсіндіруде жаңа тәсіл ұсынылды;
- Түркі әлеміндегі « адам» ұғымының құндылықтық архитектоникасы әл-Фараби, Баласағұн, Қашғар, Йасауи шығармалары арқылы ашылды.
- музыканың зайырлы табиғатының қайнар көздері және оның кемелді адамның этикалық мұратын қалыптастырудағы рөлі ашылды;
- мәтіндерді герменевтикалық талдау арқылы жеке басының еркіндігінің абсолютті мәніне ие кемелді адамның бейнесі көрсетілген.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы:

- кемелді адамның теориялық модельдеріне жан-жақты талдау жасалды және шығыс және батыс ілімдерінде «кемел адам» ұғымының өзіндік ерекшеліктері ашылды;
- сопылықта «кемел адам» ұғымы мен оның тенгрианизммен аксиологиялық байланысы түсіндірілді;
- түркі мәдениеті кодексінің, түркі өркениетінің әлеуметтік-мәдени кеңістігінің рөлін ашу арқылы ортағасырлық ислам мәдениетіндегі «кемел адам» ұғымын түсіндіруде жаңа тәсіл ұсынылды;
- Түркі әлеміндегі «ізгі адам» ұғымының аксиологиялық архитектоникасы әл-Фараби, Баласағұн, Қашғар, Йасауи шығармалары арқылы ашылды.
- музыканың зайырлы табиғатының қайнар көздері және оның кемелді адамның этикалық мұратын қалыптастырудағы рөлі ашылды;
- мәтіндерді герменевтикалық талдау арқылы жеке басының еркіндігінің абсолютті мәніне ие кемелді адамның бейнесі көрсетілген.

Қорғалатын негізгі ережелер:

1. Шығыс-Батыс парадигмасындағы кемел адам туралы түсінік шығыстық, ежелгі және исламдық мәдениеттердің ортақ және әртүрлі бағыттары негізінде ашылады. Айырмашылықтар мәдениеттің дамуының географиялық және әлеуметтік-тарихи ерекшеліктеріне байланысты. «Кемел адам» идеясы жалпыға ортақ. Идеал ретінде физикалық және эстетикалық дамыған, абсолютті түсінуге тырысатын адам үлгі болады. Шығыс-Батыс әлеуметтік-мәдени дихотомиясы аспектісіндегі дүниетанымдар мәдени және тарихи айырмашылықтарға қарамастан, адамды және оның идеалға деген ұмтылысын жетілдіруге бағытталған дискурстарға негізделген.

2. Сопылық аксиология ежелгі прамонотеистік догма ретінде тенгрианизммен тікелей байланысты, мұнда негізгі қағидаттар теңдік, адамгершілік, адалдық, ашықтық, шығармашылық принципті тану, Жоғары ақыл, Аспан, Күн ғибадаттары космосентриялық принцип ретінде әрекет етеді. Сопылық пен Тәңіршілдіктегі айна символикасы Күннің символизмімен байланысты, онда адам Құдайдың айнасы ретінде жер бетіндегі ақыл-ойдың жоғарғы иесі ретінде көрінеді.

3. Түркі және ислам мәдениеттерінің екі парадигмасының өзара әрекеттесуі ортағасырлық кезеңдегі адам бейнесінің бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігінің негізін қалады және қазіргі дәуірде одан әрі өзгеруге және рухани негіздерді іздеуге жол ашты. Ортағасырлық ислам мәдениетіндегі түркі кодексінде көшпелілердің әлеуметтік-мәдени кеңістігінде дамыған мәдени құндылықтардың, рәміздердің, мәдениеттің тілі мен дінінің бай мұрасы, сонымен бірге адамның ерік-жігері мен теңдік идеясы бар адамгершілік тұжырымдамасы мен исламдық құрамдас бөліктері бар. Кемел адам туралы сопылық түсінік. Исламдық мазмұнның түркі кодексіне әсері адамның болмысын түсінуді өзгертті. Тәңіршілдік дүниетанымда бұл адам мен табиғаттың өзара байланысы, Исламның пайда болуымен, адам мен қоғам байланысы өзектіленіп, оның қоғамдағы әлеуметтік қасиеттеріне әсер етті.

4. Әл-Фараби, Баласағұн, Қашғар, Йасауи еңбектерін герменевтикалық талдау негізінде «ізгі адам» ұғымының аксиологиялық құрылымы келесі деңгейлерден тұратындығы көрсетілді: ізгі адам- үйлесімді адам, оның басты құндылықтары - әділеттілік, мейірімділік, даналық. Адамгершілік, әдептілік, сыйластық, білімге ұмтылу сияқты этикалық құндылықтар Жаратушыға деген ұмтылысты және кемелдікке жетуді анықтайды.

5. Ортағасырлық музыка өнеріндегі «кемел адам» ұғымының көрінісі ашылды. Ортағасырлық ислам мәдениетіндегі музыкалық эстетика рухани дамудың қажетті өлшемі болып табылады. Оны қоршаған шындық пен үйлесімділік идеясы адамның моральдық және рухани өміріне жағымды әсер етеді. Бақытты өмірге эстетикалық ойлау және музыка өнеріндегі сұлулық сезімі арқылы қол жеткізуге болады. Ислам мәдениетіндегі этикалық пен эстетиканың әлемнің түркі бейнесімен өзара әрекеттестігі түркі-мұсылман музыкалық мәдениетін қалыптастырған орта ғасырлар эстетикасында ерекше мәдени қабатты қалыптастырды.

6. Орта ғасырлардағы түркі-мұсылман поэзиясының бірегейлігі идеясы, бұл шығармалар қысқа да, мінсіз түрде терең философиялық ойларды білдіретін және күрделі адами сезімдерді бейнелейтіндігінде. Өздерінің өлеңдерінде шығыс ақындары отандастарының, замандастарының руханилығын, адамгершілігі мен тәуелсіздігін дәріптейді. Шығыстың поэтикалық шығармашылығында бейнеленген кемел адам шындыл, дана, философтың рөлін атқарады.Әсіресе шығыстық шеберлердің шығармаларында адамдардың моральдық және рухани қасиеттері кемелдену арқылы Жаратушыны іздеуде басты рөл атқарады.

Зерттеу нәтижелерін тексеру: Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері автордың 13 жарияланымында, оның ішінде Thomson Reuters және Scopus мәліметтер базасында индекстелген ғылыми журналда 1 мақала, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім беруді бақылау комитетімен ұсынылған ғылыми журналдарда 5 мақала, халықаралық конференциялар материалдар жинағында, шетелде 7 мақала жарияланды.

Диссертацияның ғылыми нәтижелері әртүрлі халықаралық ғылыми конференцияларда, форумдарда, дөңгелек үстелде баяндамалар мен сөз сөйлеулерде сыналды, олардың ішінде:

халықаралық ғылыми конференция «European Social and Behavioral Sciences (icCSBs)», Kyrenia, Cyprus, 2015; халықаралық ғылыми конференция «Conduct of modern science», Sheffield, 2015; халықаралық ғылыми конференция «Cutting edge science», Sheffield, UK, 2015; халықаралық ғылыми конференция «3rd International multidisciplinary Scientific Conference on Social sciences and arts SGEM ,Vienna, Austria, 2016; халықаралық ғылыми конференция «Conduct of modern science», Sheffield, UK, 2017; халықаралық ғылыми конференциясы «Cutting edge science», Sheffield, UK, 2017.

Диссертацияның көлемі мен құрылымы

Диссертацияның құрылымы мақсат пен міндеттерге, оларды шешу логикасына сәйкес анықталады. Диссертация кіріспеден, 3 бөлімнен (әр бөлімде 2 бөлімнен), қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияның көлемі – 120 бет. Пайдаланылған көздер саны - 268.